

Várnai Pál

S. Nagy Katalin: Holocaust a magyar képzőművészetben, 1938–1945.

(Glória, 2006)

S. Nagy Katalin monumentális összefoglaló művének a csíráját a szerző több mint tíz éve megjelent tanulmányában („Van e magyar zsidó képzőművészet?”, *Múlt és Jövő*, 1996. 1. 75–82. o.) találhatjuk. Az elmúlt években számos kísérlet történt a magyar zsidó irodalom mibenlétének meghatározására, és ahány megközelítés, annyi válasz született. Előrelátható volt, hogy a magyar zsidó képzőművészet fogalmát sem lesz kevésbé problematikus meghatározni, mint azt, hogy mi az a zsidó.

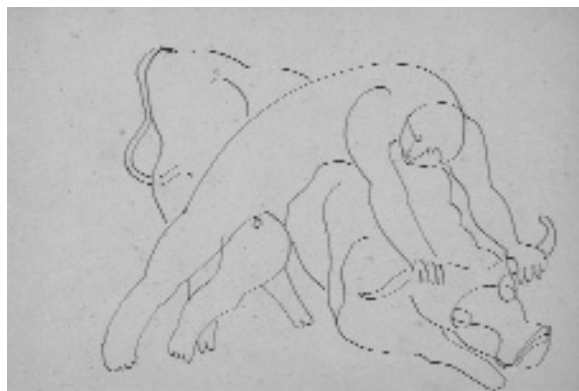
Mitől zsidó egy író, egy festő, egy szobrász? Témaválasztásától? Szellemiségétől? Származásából kifolyólag? Vagy attól, hogy annak tartják? Fenti írásában S. Nagy Katalin a Kádár-korbéli, a modern magyar művészettel foglalkozó munkákban hiányolja a művészek zsidó származására vonatkozó utalásokat. A legtöbb esetben nem világos, hogy a szóban forgó művész miért volt üldözött, mi kényszerítette arra, hogy elhagyja hazáját, miért nem állíthatott ki, s az sem, hogy miért vitték Auschwitzba. Mellébeszélés, szemérem vagy álszemérem jellemzi ezeket az évtizedeket, amikor tapintatból vagy felső irányítás sugallatára maga a zsidó szó is tabunak számított. Önkéntelenül Karinthy-nak a tegezésről szóló humoros írása jut eszünkbe, hiszen néha valóban nevetséges, hogy mennyire hebeg valaki, csak hogy elkerülje a „bűvös” szó kimondását. Mindebből következett, hogy „a magyar művészettörténet-írás nem mérte fel, hogy a modern magyar művészetben a kezdetektől napjainkig mit jelent, hogy az avantgárd művészek között kiemelkedően magas arányban található a zsidó művészek”. Hozzátenném, hogy még ma sem igen írják le, például a világviszonylatban is kiemelkedő magyar fotóművészekről sem, hogy zsidók. A Mai Manóban 2006-ban megrendezett Pécsi József-kiállítás ismertetője is kertel: „nem folytathatta a tanítást hivatalos, állami iskolában”, „a nyilasok elől... Nagyváradra menekült”. (Vajon miért?)

S. Nagy a kutatásnak négy alapvető feladatát

határozza meg: 1. holokaust a magyar művészetben, 2. az Őszövétség, a zsidó vallás hatása, jelenléte a magyar képzőművészetben, 3. zsidó újságok, kiadványok képzőművészeti anyagának feldolgozása, 4. a zsidó vallás művészettörténete Magyarországon. A jelen könyvben a szerző az első feladatra vállalkozott, és ezt maradéktalanul teljesítette.

Ahogy könyve utószavában elmondja, 1988-as izraeli tartózkodásakor döntött úgy, hogy könyvet ír a magyar zsidó képzőművészetéről. Tízévi megfeszített kutatás ráébresztette arra, hogy túl sokra vállalkozott. Módosította eredeti szándékát, és így az *Emlékkavicsok* azokról a művészekről szól, „akiket 1938–1945 között származási alapon zsidónak minősítettek... akik zsidóként haltak meg vagy éltek túl az üldöztetés idejét”. Hommage, emlékállítást, főhajtás élőknek és holtaknak.

Még ez a leszűkített célkitűzés is óriási feladat, melynek megközelítésére többféle mód lehetséges. A könyvön valamennyire érződik is egy bizonyos, az irányváltoztatásból adódó kétség, hogy tudniillik mekkora anyag tárgyalása is következik a címből. Végül szinte minden, a szerző által ismert képzőművész helyet kapott, többnyire egész életútjuk ismertetésével. Az, hogy milyen terjedelemben foglalkozik velük, feltehetőleg annak a függvénye, hogy

Kádár Béla: Harc a bikával, 1930

Kádár Béla: Négy nő. 1930 k.

mennyire jelentősnek ítéli meg munkásságukat. Bővebben esik szó olyan kiemelkedő művészekről, mint Ámos Imre, Farkas István, Vajda Lajos, Gedő Ilka, Ország Lili (kiemelve, ahol erre lehetőség nyílik, zsidó témákat, inspirációkat), ugyanakkor, nagyon helyesen, részletes ismertetését kapjuk olyan figyelemre méltó, de kevésbé ismert művészek munkásságának is, mint Sugár Andor, Hegyi (Schönberger) György, Bokros Birman Dezső, Herman Lipót, Schönberger Armand, Basch Andor és mások. Sajnálatos viszont, hogy alig esett szó olyan jelentős festőművészekről, mint Berény Róbert vagy Perlrott-Csaba Vilmos (utóbbi a holokauszt idején, többek között a Szabolcs utcai kórházban bujkált).

Hogy kontextusba helyezze központi témáját, az üldözést és a holokausztot, S. Nagy hiteles történelmi háttérrel nyújt az előzményekről. Ismerteti a zsidó törvényeket, beszámol a német megszállásról, röviden vázolja a gettósítást, deportálást, munkaszolgálatot. Mindezt nem öncélúan teszi, hanem azoknak az embertelen körülményeknek a megértése érdekében, amelyek között azokban az években a zsidó származású festők és szobrászok éltek és alkottak. Természetesen a művészsorsok is különbözőek voltak, mint ahogy minden zsidó emberé, minden üldözötté is az volt. Külön fejezetekben tárgyalja az áldozatokat, az eltűnteket, a bujkálókat, a túlélőket, az öngyilkosokat és a kivándorlókat. Hosszabban foglalkozik a jelentős számú erdélyi képzőművészekkel is, kiemelve, többek között, a Thorma-tanítvány nagybányai Jándi Dávid munkásságát.

Igen fontos része a tanulmánynak a harmincas és negyvenes évek első felének meglehetősen korlátozott megjelenési és kiállítási lehetősége. Elsősorban az OMIKE (Országos Ma-

gyar Izraeliták Közművelődési Egyesülete) biztosított kiállítási alkalmakat a zsidó származású képzőművészek számára: 1939 és 1944 között pontosan nyolcszor. Az 1938-ban alakult Magyar Zsidó Irodalmi és Művészeti Bizottság is nagyban segítette a szinte mindenhol kiszorult művészek munkáját. Ezekről az évekről sok mindent megtudhatunk a *Magyar Zsidók Lapjából* is, amely rendszeresen beszámolt művészeti eseményekről, rendezvényekről. Külön fejezet foglalkozik a kor legjelentősebb kiállító szalonjával, a Tamás Galériával, ahol szinte minden jelentős művész, többek között Ámos Imre, Farkas István, Czóbel Béla, Vajda Lajos kiállíthatott. Naplójában Radnóti Miklós is beszámol a Tamás Galériában tett egyik látogatásáról. Zsidó képzőművészek rendszeresen szerepeltek a KÚT kiállításain is. Hosszabb fejezetet szentel a könyv az 1934-ben megalakult Szocialista Képzőművészek Csoportjának, amelynek tagjai között sok zsidó művészt találunk, köztük az igen tehetséges Bán Béla és (a koncentrációs táborban elpusztult) Goldman György, valamint Bokros Birman Dezső szobrászokat. Az ehhez a csoporthoz tartozó művészek alkotásaikban a többiekénél érzékenyebben reagáltak a politikai eseményekre. Sok szó esik

Ámos Imre: Életfonal. 1944

a kor kiemelkedő kritikusáról, Kállai Ernőről, akinek együttérzése, támogatása, színvonalas kritikái, méltatásai nagyon sokat segítettek a nehéz körülmények között alkotó művészeknek. Számos idézetet találunk a könyvben nagyszámú – és színvonalatlan – szélsőjobboldali kritikusok tollából. Az író Szabó Dezső egyszer valami olyasmit mondott, hogy Magyarországon zsidónak mondanak mindent, ami a kultúrában értékes. Kállai Ernő mellett voltak a zsidókkal szolidáris, nem zsidó festők, például Barcsay Jenő vagy Kmetty János, akiket a zsidó származásúakkal együtt szintén támadtak, lezsidóztak. Ezeknek válaszolt Kállai, amikor nem kis iróniával azt mondta, hogy ő nem zsidó, csak zsidóbérenc.

A könyv alcímének, *Holocaust a magyar képzőművészetben, 1938–1945* témáját S. Nagy eléggé tágan értelmezi, azaz a közvetlen gettósítás, deportálás, megsemmisítés mellett a holokausztba beleérti a megelőző korszakot, amikor a zsidóság, s ezen belül még az asszimilálódott, magukat magyarnak valló zsidó származású művészek is egyre kitaszítottabbá váltak a társadalomból, szorult körülöttük a hurok, s mind kevésbé látták biztosítottnak megélhetésüket. Radnóti verseihez (például a „Járkálj csak ha-

Kádár Béla: Ló alakkal, 1930 k.

lálraítélt”) vagy Franz Kafka világához hasonlóan, már a harmincas években számos festőművész képeiben megjelenik a szorongás, a félelem, az elfojtott feszültségek, és valami eddig nem látott világégés, katasztrófa előérzete. Maga a vészidőszak vagy holokauszt nem minden érintettet „ihletett” meg, hogy ezzel a finom kifejezéssel éljek. Más természetű volt a tehetségük, a világlátásuk, vagy talán nem is volt erről közvetlen, legfeljebb közvetett élményük, bár ez alig valószínű. Sok érték és főképpen emberi élet mellett, a történelem viharában feltehetően művészeti alkotások sora is elveszhetett, elkallódhatott. Szerencsére azonban nem kevés mű megmaradt, bár ezekből is sajnálatosan kevés jut el a nagyközönséghez. A szerencsés kivételek közé sorolhatjuk Gedő Ilka rendkívül élethű gettórajzait, melyeket ott és akkor készített, ismerőseiről, családjáról, s amelyekből szinte rekonstruálni lehet a budapesti gettó mindennapjait. Ugyancsak pár éve láthattuk Román Györgynek a háború utáni náci perek során készített portréit. Kádár Béla sem ismeretlen a tárlatlátogatók számára, de a munkaszolgálatról szóló, bujkálás közben, orvosi vénylapok hátlapjára vázolt, könnyed kézzel, néhány tekergő vonallal készített rajzait nemigen láthatjuk kiállítótermekben. Az összeterelelt, munkaszolgálatot felügyelő, jól táplált, civilizált külsejű, „csak parancsot teljesítő” keret felügyeli a még ember formájú, kálváriája kezdetén tartó zsidó nőket, öregeket. A nők kiszolgáltatottsága Kádár visszatérő témája. *Elvégeztett* és *Bátorság* címmel ellátott rajzai Radnóti sorát juttatják eszünkbe: „Igy végzed hát te is.” Rajzai skiccek, kevésbé kidolgozott pillanatfelvételek. Ellentétben sok más művésszel, a kegyetlenséget, a szenvedést nem ábrázolja, csak sejtetni enged. Számos, ma már feledésbe me-

Ámos Imre: Háború, 1940

Ámos Imre: Disznók között. 1941

rült művész rajzai, grafikái is szerepelnek a könyvben, Auschwitzban (vagy Auschwitzról), munkaszolgálatban (vagy a munkaszolgálatról), helyenként emlékezetből készített művek, melyek legfeljebb közvetlenül a háború után voltak láthatók, s ma már kevesen, ha egyáltalán valaki, ismeri a nevüket, rajzaikat. Hadd említsem meg Áldor Péter, Lakos Alfréd (aki több festményének a *Deportálás* címet adta), Reichental Ferenc, Göndör Bertalan, Hegyi (Schönberger) György, Kádár György, Schnitzler János, Barta Ernő, s utoljára, de nem utolsósorban, a ma is élő Lukács Ágnes nevét. Kár egyébként, hogy nem került a könyvbe pár reprezentatív rész a *Múlt és Jövő* 2004. 1–2. számában közölt Adler Miklós *Szenvedések* című megdöbbentő fametszetsorozatából, amely sokkal több, mint pusztán dokumentáció. Előszavában S. Nagy megjegyzi, hogy könyvében sok, a művészettörténet által „kismesternek” (vagy még annak sem) minősített képzőművész is helyet kap. Tudjuk, ahogyan vannak másodvonalú írók, úgy vannak „kismesterek” is, s azt is, hogy egy irodalmi vagy művészi folyamat megértéséhez nem elegendő a „nagyok” ismerete. Áldor Péter 1945-ben készült rajzán, *Első nap a csillaggal*, karonfogva sétáló középkorú férfi és

nő látható, akik próbálják nem tudomásul venni az őket közömbösen, acsarkodva, vigyorogva, netán szánakozva bámuló embereket. Áldor 1946-ban készült *Megszállók és Megszállottak* című karikatúrái fanatizmustól és gyűlölettel eltorzult arcú, ostoba figurákat ábrázolnak. Semmi esetre sem „kismester” Kádár György (akinek művészete, Magyarországgal ellentétben, Amerikában iskolai tananyag!). Szénrajzain kiszolgáltatót, magányos, elembertelenedett, rezignált munkaszolgálatosokat láthatunk. Sötét tónusú képei, *Dr. Mengele szelektál*, *Dörgemőse*, *Hozzámtartozóim a gázban* az auschwitzi pokol legmélyebb bugyrait idézik fel. Több művész, így Kádár is ábrázol csontig soványodott, élőhalott figurákat, akik nem bírják tovább és rávetik magukat a biztos halált jelentő magasfeszültségű drótkerítésre. A legkeresetlenebb eszközökkel, néhány vonással készült Lukács Ágnes *Női tábor* című albuma. A táborokból ismert fapiccseken heverő, lemeztelenített alakokat, emberi lényüktől megfosztott, meztelen, szinte arctalan, lenyírt hajú nőket ábrázol szelektálás közben. Ugyanők láthatók egymásba fogódzva, „összebújva” a „kívül-belül leselkedő halál elől”. Egy másik rajzán riadt arcú, menekülő *Marbarépatolvajt* láthatunk. Senki sem örököltette meg ilyen drámaian és mégis megejtő egyszerűséggel az Auschwitzba deportált zsidó nők sorsát. Valóságos csoda, hogy ilyen nagy-

Áldor Péter: Megszállók. 1946

számú képzőművészeti alkotás őrződött meg az utókor számára, tanúságtételként, az „autentikus emlékezés” számára (Heller Ágnes kifejezése), hogy ne felejtsünk, hogy senki ne vonhassa kétségbe a holokauszt megtörténtét.

Az *Emlékkavicsok*at megelőzően S. Nagy számos monográfiában foglalkozott kedvenc festőivel, többek között Farkas Istvánnal és Ország Lilivel. Az itt tárgyalt összegező, szinte sziszifuszi munkában közel egy század zsidó vonatkozású történelmét, képzőművészetét kellett ismertetnie és értékelnie. Egy holokausztkutató nemrég szolt arról, hogy ne mindig csak a veszteségeket, a gyászt emlegessük. Beszéljünk a pozitív dolgokról, az eredményekről, a sikerekről is. Bármily mély árnyékot vet is a magyar zsidók tragédiája a 20. századra, gondolnunk kell arra is, hogy milyen sokat adott a zsidóság, a zsidó polgárság, értelmiség és a művészek Magyarországnak és a világnak. A modern magyar képzőművészet alkotói között nagyon nagy számban voltak képviselve a magukat magyaroknak valló, asszimilált zsidó származású festők és szobrászok. S ha szenvedésük értelmetlen volt is, s ha rajtuk keresztül a mi veszteségünk is nehezen megemészthető, szerencsére megmaradt művészetük, amelyben gyönyörködhetünk, s amely mindig emlékeztetni fog bennünket és utódainkat arra, ami sajnos megtörtént.

Áldor Péter: Megszállottak. 1946

Ország Lili: Sírkövek. 1963

Az utószóából megtudhatjuk, hogy S. Nagy Katalin a kritikus 1944. évben született, s hogy az ő élete is hajszálon függött. Nem véletlen, hogy számos munkáját nehéz vagy tragikus sorsú zsidó festőknek, szobrászoknak szentelte. Az *Emlékkavicsok* alapos, együtt érző és szenvedélyes könyv. De nehéz is lenne elképzelni, hogy ilyen témákkal másképpen is lehessen foglalkozni.

Antiszemitizmusról, zsidóüldözésről szólva igazságtalan lenne nem megemlíteni azokat a – sajnos nem nagyszámú – igaz embereket, akik sokszor saját életüket kockáztatva mentettek, segítettek. Elbeszélésekből – nekem erről, többek között, Gráber Margit festőművésznő mesélt – és S. Nagy könyvéből is kiderül, hogy a művésztársadalomban az átlagnál nagyobb volt a szolidaritás. Sokan, mint pl. a Fekete Béla – Barta Éva házaspár, Szőnyi István és fia egész ipart űzték a hamis iratok gyártásából. (A könyvben találunk is egy rajtot, amely Barta Évát ábrázolja műhelyében.) Többek között Dési Huber felesége, Stefánia, Kandó Gyula és Ata, Czóbel Béla (maga is zsidó) rejtegettek zsidó

Anna Margit: Testvérek. 1939

Anna Margit: Őnarckép késsel. 1940

művészeket. S. Nagy felhívja figyelmünket arra is, hogy a képzőművészek közül a legtöbben a budapesti nők maradtak életben. Munkaszolgálatra nem hívták be őket, eredményesebben is bujkáltak. De hányuknak nem sikerült! Egy velem folytatott interjúban S. Nagy elmondta, hogy az egész kutatásban a legfájdalmasabb az volt, amikor rádöbbsent, hogy mennyi tehetség pusztult el fiatalon, mi minden lehetett volna még belőlük. Hozzásorolnám a csecsemőket, a gyerekeket, akikről még azt sem tudhatjuk, hogy miféle képességeik lehettek. A könyv adatai alapján harmincnégy művész pusztult el munka- és haláltáborban, huszonkilencen munkaszolgálatban, hárman a budapesti gettóban, hárman bujkálás közben, hatan lettek öngyilkosok. Összesen hetvenöt képzőművész vesztette életét a holokausztban. Szerencsére közülük nem kevésnek sikerült túlélnie a borzalmakat, ami nem jelenti azt, hogy az átélt megpróbáltatások, szenvedések, családtagjaik elvesztése nem hagytak életre szóló nyomot lelkükön és nem befolyásolták, gyakran hátrányosan, pályájukat.

Méretéhez, komplexitásához képest a jelentéktelennek számító egy-két apró tévedéstől, elírástól eltekintve a könyv könnyen áttekinthető, a végén található jegyzetek, az irodalomjegyzék, a névmutató és a képek jegyzéke kifogástalanok, ami egyáltalán nem jellemző a mai gyakorlatra. Mindezt mind a szerzőt, mind a Glória kiadót csak dicséret illetheti.

Lukács Ágnes: Marharépatolvaj. 1945

S. NAGY KATALIN: HOLOCAUST A MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZETBEN

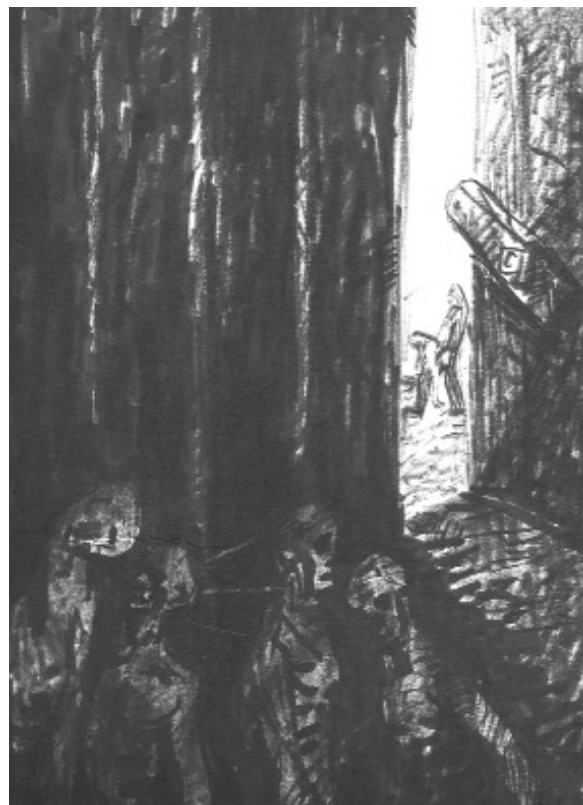
Áldor Péter: Indulás 1946

Ámos Imre: Égő fahasábok. 1943

Lukács Ágnes: Összebújva, 1945

Kádár György: A gázra ítélték, 1945

Reichental Ferenc: Arbeit Macht Frei. 1945

Schnitzler János: Az iszonyat című ciklusból. 1940 k.

Birnfeld Sámuel: Önarckép. 1940

Bálint Endre: Munkaszolgálatosok, 1943

Birnfeld Sámuel: Zsidók deportálása, 1944

Birnfeld Sámuel: Munkaszolgálatban, 1944